

Izvorni znanstveni rad

UDK 930.85.(495.02)

Primljeno: 25.11.2005.

O UTJECAJU BIZANTSKE KULTURE U RENESANSNOM DUBROVNIKU I DALMACIJI

ZDENKA JANEKOVIĆ RÖMER

SAŽETAK: Bizantsko pravno i institucijsko nasljeđe, kao i romanska kulturna tradicija, ugrađeni su u temelje srednjovjekovnih dalmatinskih komuna. One su još u ranom srednjem vijeku oblikovale specifični identitet koji je ujedinjavao zapadnoeuropske kršćanske vrijednosti s političkim, pravnim, umjetničkim, vjerskim i drugim utjecajima iz Bizanta. Članak raspravlja kulturne utjecaje koje su grčki učenjaci nakon pada Carigrada 1453. godine ostvarili u dalmatinskim gradovima, a osobito u Dubrovniku. Posebna pažnja posvećena je djelovanju kardinala Bessariona na ujedinjenju kršćana i obrani od Turaka, te recepciji njegovih ideja u djelovanju hrvatskih humanista, napose Ivana Stojkovića, Jurja Dragišića i Ivana Viteza od Sredne.

Temelji bizantske tradicije u srednjovjekovnoj Dalmaciji

Utjecaj bizantske kulture u srednjovjekovnoj Dalmaciji nije samo sporadičan ili zaseban, naprotiv, duboko je ukorijenjen u povijest ovog područja. Provincija, kasnija tema Dalmacija, bila je dijelom Bizantskog Carstva tijekom ranog srednjega vijeka. Istočni i zapadni utjecaji zajedno su obilježili razvoj rano-srednjovjekovne Dalmacije.¹ Bizantska vlast u Dalmaciji trajala je, s manjim

¹ Georgije Ostrogorski, *Povijest Bizanta 324-1453*. Zagreb: Golden marketing, 2002: 122-123, 165; Ivo Goldstein, »Byzantium on the Adriatic from 550 till 800.« *Hortus artium medievalium* 4 (1998): 7-14; Isti, »O naravi bizantske prisutnosti na istočnojadranskoj obali 6-12. stoljeća.« *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 24 (1991): 5-13.

Zdenka Janeković-Römer, znanstveni je suradnik Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. Adresa: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Lapadska obala 6, 20000 Dubrovnik., e-mail: zdenka.janekovic-roemer@zg.t-com.hr.

ili većim intenzitetom, pola tisućljeća. Početak kraja označila je smrt Emanuela Komnena (1180.), posljednjeg cara koji je želio obnoviti univerzalno Carstvo, pa se usmjerio prema nekadašnjim zapadnim pokrajinama, Hrvatskoj, Dalmaciji i Bosni. Nakon pada Carigrada u ruke križara 1204. godine, ugasila se bizantska vlast u Dalmaciji. Međutim, i nakon 12. stoljeća stizali su utjecaji sa Istoka, iako je Dalmacija bila politički, crkveno, kulturno i etnički usmjerena prema Zapadu. Bizantska Crkva nastojala je ostvariti jurisdikciju u dalmatinskim biskupijama.² No, u Dalmaciji je tradicija Latinske Crkve bila prejak da bi takvi pokušaji mogli uroditi trajnijim rezultatima. S obzirom na to da su jurisdiksijska područja Istoka i Zapada već ranije bila razdijeljena, raskol 1054. godine nije ostavio traga u Dalmaciji.³ Slavenizacija dalmatinskih gradova, među njima i Dubrovnika, dovršena je do 13. stoljeća. Starosjedilačke Romane ili Romeje, stanovnike naselja iz rimskog doba, kasnije podanike Istočnog Carstva, brojčano su nadvladali Slaveni. No, procesi slavenizacije i slabljenja političkog utjecaja Carstva nisu značili nestanak bizantskog kulturnog utjecaja. Naprotiv, bizantsko pravno i institucijsko nasljeđe, kao i romanska kulturna tradicija, ugrađeni su u temelje srednjovjekovnih dalmatinskih komuna. Romansku tradiciju osobito je čuvala društvena elita gradova, no tijekom srednjeg vijeka i drugi su se gradski slojevi s njome uvelike identificirali. U kulturnom je smislu asimilirala slavensko stanovništvo i dijelila gradove od njihova slavenskog zaleda.⁴

Više nego bilo koji drugi dalmatinski grad, Dubrovnik je bio mjesto susreta dvaju srednjovjekovnih europskih svjetova: Istočnog i Zapadnog. Dubrovnik je prihvatio nasljeđe rimske antike koje je živjelo u Bizantu, a potom i njegova specifična srednjovjekovna kulturna i duhovna bogatstva. Tako se u tom

² Jadran Ferluga, *Vizantiska uprava u Dalmaciji*. Beograd: Naučno delo, 1957: 120-153; Vinko Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808. do 1808.* Zagreb: NZMH, 1980, sv. I: 17-31; I. Goldstein, »Bizantska vlast u Dalmaciji od 1165. do 1180. godine.« *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 30 (1997): 9-28; Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje*. Zagreb: Školska knjiga, 1997: 260;

³ T. Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*: 262.

⁴ Konstantin Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*. Wien: Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften: philosophisch-historische Classe, dio I, sv. 48, 3, 1902: 97; Grga Novak, *Povijest Splita, sv. 1, Od prehistorijskih vremena do definitivnog gubitka pune autonomije 1420. god.* Split: Čakavski sabor, 1957: 254; V. Foretić, *Povijest Dubrovnika*, sv. I: 32-36, 52-54; T. Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*: 21, 23, 55-56, 136-139, 275; Zdenka Janeković Römer, *Okvir slobode. Dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma*. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1999: 45-49; 343-344.

gradu oblikovao specifični identitet koji je ujedinjavao zapadnoeuropske kršćanske vrijednosti s političkim, pravnim, umjetničkim, vjerskim i drugim utjecajima iz Bizanta. Dubrovačka općina je, kao i čitava Dalmacija, tijekom čitavog srednjeg vijeka bila pod dominantnim utjecajem Rimske Crkve. Novostečeni dijelovi dubrovačkog područja (Ston, Pelješac, Konavle) bili su nešto izloženiji utjecaju pravoslavlja, no izrazito katolička orijentacija dubrovačkih vlasti dovela je do vrlo brze obnove katoličanstva. No taj zapadni, katolički, papinstvu neupitno odan Dubrovnik, nije zatvorio vrata duhovnim utjecajima Istoka. O tome rječito govori plejada istočnih svetaca, predvođenih samim zaštitnikom grada, svetim Vlahom.⁵ Trgovina je također odigrala vrlo važnu ulogu u vezama između Dubrovnika i Istočnog Carstva.⁶ Čak i nakon Četvrtog križarskog rata, Dubrovčani su održavali mnogo bolje veze s Carstvom nego s Latinskim državama. Još 1451., kada je Carigrad, "velika glava na malom tijelu", odumirao okružen osmanskim teritorijem, Dubrovčani su ovu "nadu i radost svih Grka" smatrali važnim trgovačkim središtem i htjeli su ondje dobiti trgovačke privilegije. Car je Dubrovniku izdao krisobulu prema kojoj su se Dubrovčani mogli nastaniti u Carigradu, sagraditi ondje svoju trgovačku kuću i imati svoga konzula i jurisdikciju. Mogli su slobodno trgovati, plaćajući samo carinu od 2% vrijednosti robe, dok su svih ostalih daća bili oslobođeni.⁷ Međutim, Carstvo je proživljavalo svoje posljednje godine, s mukom održavajući stari ugled na temelju univerzalističkog nasljeđa, carske titule i važnosti Carigrada kao međunarodnog trgovačkog središta. Ispod zlatnog pokrova stvarnost je bila drugačija: Carstvo je izgubilo autoritet i postalo politički, vojno i gospodarski ovisno, prije svega o Veneciji i Genovi.⁸

Nakon pada Carigrada, Dubrovčani su ostali u kontaktu s despocijama na Peloponezu do njihova pada 1460. godine.⁹ Despoti Dimitrije i Toma Paleolog izdali su im srebrne bule i time im osigurali trgovačke privilegije na svom području. Najviše su trgovali sa zemljom despota Tome. Bilo je Dubrovčana u

⁵ Joško Belamarić, »Sveti Vlaho i dubrovačka obitelj svetaca zaštitnika.« *Dubrovnik* 5 (1994): 29-39; Z. Janeković Römer, *Okvir slobode*: 363-373.

⁶ Bariša Krekić, *Dubrovnik et le Levant*. Paris: La Haye, Mouton & Co., 1961, passim; Isti, »On some Ragusans in Crete in the 14th century.« U: *Byzantium State and Society. In memory of Nikos Oikonomides*, ur. Anna Avramea, Angeliki Laiou, E. Chrysos. Athens, Institute for Byzantine Studies, 2003: 321-337.

⁷ V. Foretić, *Povijest Dubrovnika*, sv. I: 117-119; 265-266.

⁸ Ivan Đurić, *Sumrak Vizantije: vreme Jovana VIII. Paleologa: 1392-1448*. Zagreb: Naprijed, 1989 12-16.

⁹ G. Ostrogorski, *Povijest Bizanta*: 310-311.

njegovoj službi, a unajmljivao je i dubrovačke brodove. Godine 1459. Toma Paleolog im je po Dubrovčaninu Jurju Radovanoviću (Krešmanu) poslao svete moći desne ruke njihova zaštitnika svetoga Vlaha, *pro remunerationem sententiorum per ipsum Georgium cum nave sua prestitorum dicto domino despoto dum ipse dominus despot infestaretur et premeretur a Turcis*. Brod s moćima u luci je dočekaao knez s plemstvom i pukom, te su ih u svečanoj procesiji, sa svijećama i počastima, prenijeli u crkvu svete Marije. Na relikvijaru je zabilježeno ime despota Tome, u spomen na taj veliki dar.¹⁰ Nota bene: još od 1026. godine Dubrovnik je imao moćnik svečeve desne ruke, a sredinom 14. stoljeća stekao je i moćnik lijeve ruke. Tada je uveden blagdan ruke svetoga Vlaha, 5 srpnja.¹¹

Grčki/filhelenski učenjaci i grčka kultura u Dubrovniku i Dalmaciji

Važno poglavlje kulturnih veza između Bizanta i njegovih nekadašnjih dalmatinskih područja ispisano je u razdoblju pojačane komunikacije između Grčke i Rimske Crkve u tridesetim i četrdesetim godinama 15. stoljeća. To se kulturno strujanje nastavilo i nakon što su Bizantsko Carstvo osvojili Turci Osmanlije. Dok se carstvo Paleologa urušavalo, kulturno djelovanje grčkih intelektualaca koji su selili u Italiju ulazilo je u novu, živu fazu. Grci/Romani ponovo su donosili svoju kulturu Latinima, a oni su im uzvratili prihvaćajući je i ugrađujući u vlastitu kulturu. Spone koje su vezivale Rim i Konstantinopol ponovo su se pokazale neraskidivima.¹² Mnogi Grci stizali su i u Dalmaciju, neki od njih izravno iz Bizanta, neki iz Italije, osobito iz Firence. O dolasku

¹⁰ *Acta Consilii Maioris*, sv. 11: 114', 116 (Državni arhiv u Dubrovniku, dalje: DAD); *Acta Consilii Rogatorum*, sv. 15: 258'; sv. 16: 50, 51'-52 (DAD); *Acta Consilii Minoris*, sv. 2: 173'; Rudolf Eitelberger von Edelberg, *Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens in Arbe, Zara, Nona, Sebenico, Trau, Spalato und Ragusa Gesammelte kulturhistorische Schriften*, Band IV. Wien: W. Braumueller, 1884: 329, 355-385. Z. Janeković Römer, *Okvir slobode*: 372; Vinicije B. Lupis i Božo Gjukić, *Emajlirani reljefi na moćnicima svetoga Vlaha*. Dubrovnik: Matica hrvatska Dubrovnik, 200: 26, slike 29 i 30.

¹¹ *Acta Consilii Maioris*, sv. 2: 55; *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina. Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*, vol. XIV, Scriptorum I, ed. N. Nodilo. Zagreb: JAZU, 1883: 227; *Monumenta Ragusina. Libri reformationum*, ur. Josip Đelčić. Zagreb: JAZU, *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*, vol. XIII, tom II, 1882: 15-16; Z. Janeković Römer, *Okvir slobode*: 302-303, 372; V. Lupis, B. Gjukić, *Emajlirani reljefi*: 18-19, 25-26.

¹² John Monfasani, *Byzantine scholars in Renaissance Italy: Cardinal Bessarion and other émigrés: selected essays*. Aldershot, Hampshire, Great Britain; Brookfield, Vt., USA: Variorum, 1995.

carigradskih obitelji u Dubrovnik govori kroničar Jakov de Luccari.¹³ Grčki učenjaci djelovali su kao notari, kancelari, učitelji, slikari i pisci koji su dali svoj doprinos dalmatinskom humanizmu. Dakako, hrvatski je humanizam prije svega bio latinski, ali oživljavanje Platona i neoplatonizma, kao i ideja pomirenja katoličke i pravoslavne Crkve, usmjerili su interes učenih ljudi i prema grčkom svijetu. To se približavanje ostvarivalo kroz doticaje s bizantskim učenjacima. Ti su ljudi prenosili grčki jezik i kulturu svojim lokalnim učenicima i osposobili ih da čitaju grčke tekstove, kao i da prevode i pišu na grčkom.¹⁴ Primjerice, Ksenofont Filelfo, sin Francesca Filelfa i Theodore Chrysoloras, postao je sekretarom Dubrovačke Republike 1460. godine. Poučavao je Dubrovčane grčkom jeziku i pobuđivao u njima zanimanje za materijalne ostatke antičkih zdanja. Oženio se Dubrovkinjom, stekao dubrovačko građanstvo i proživio ostatak svoga života u Dubrovniku. Na taj su način dubrovački humanisti imali izravnu vezu sa slavnom grčkom kolonijom u Firenci.¹⁵ Ksenofontov brat Gian Mario napisao je dvije povijesti Dubrovnika, jednu u stihovima (*Ragusaeis*) i drugu u prozi (*Historia de origine atque rebus egregie gestis urbis Ragusae*). Međutim, dubrovačkom se Senatu njegovi radovi nisu baš sviđjeli, unatoč živom nastojanju da im polaska. Naime, njegove su interpretacije porijekla Dubrovnika i dubrovačke vlastele odudarale od službene verzije. Kao neupućeni stranac, promašio je ideološke temelje tih legendi, a time i njihovu političku svrhu. Neki kasniji kroničari ipak su prihvatili njegovu priču o počecima Dubrovnika.¹⁶ Slavni epigrafičar i stručnjak za antičku grčku kulturu,

¹³ *I suoi cittadini, che porerono salvar la vita si sparesero per tutt' il mondo; et alcuni nati dell' illustrissime famiglie de Lascari, Comneni, Paleologi, Catacusini, Rali, e Boccali, capitarono a Rausa; et fatto lor dalla Republica mutar i panni de Schifo en' qual erano involti, e vivestendogli d' altri nuovi et di peggio, gli mandavano in Italia, facendoli provisione di danari per viaggio. Alcuni altri huomini dati alle lettere, derivati pero dal nobil sangue, e in particolare Giovanni Lascari, Demetrio Calcondila, Manoili Marulo, Paolo Taracagnota, padre di Gioanni Historico e Marrulo Taracagnota et Teodora Spandigino, che scrisse l' historia de' Turchi i magistrati intendendo la loro successi, senza esser richiesti, li sovvennero d' albergo, di robba et di danari. Giacomo de Luccari, Copioso ristretto degli annali di Rausa libri quattro di Giacomo di Pietro Luccari, gentiluomo rauseo ove diligentissimamente si describe la fondatione della città, l'origine della Repubblica, e suo Dominio, le guerre, le paci e tutti i notabili avvenimenti occorsi dal principio i essa fino all'anno presente MDCIII dal principio di esse sino al anno presente 1604, Venetiis: ad instantia di Antonio Leonardi, 1605: 100.*

¹⁴ Franjo Rački, »Iz djela E.I. Crijevića Dubrovčanina.« *Starine* 4 (1872): 156-157.

¹⁵ Đuro Körbler, »Iz mladih dana triju humanista Dubrovčana 15. vijeka.« *Rad* 206 (1915), 218-252: 223.

¹⁶ Riccardo Picchio, »Povijest Dubrovnika prema interpretaciji humanista Giovana Maria Filelfa.« *Zbornik Zagrebačke slavističke škole* I, 1 (1973): 15-22.

Ciriaco Pizzicolti iz Ancone, također je boravio u Dubrovniku. Sakupio je veliku količinu natpisa, rukopisa i drugih antikviteta, vraćajući se 1426. godine, nakon što je posjetio Rodos, Bejrut, Damask, Kir, Mitilenu, Solun i druga mjesta. Proveo je dosta vremena u Anconi i ostavio traga ondje. U zapisima gradskih vijeća spominje se i *Demetrius Grecus*, koji je 1490. godine pozvan da poučava grčki jezik, no nije prihvatio poziv. Čini se da taj Dimitrije nije nitko drugi nego Demetrius Halkokondil iz Firence.¹⁷ Dalmacijom se oduševio još jedan filhelen, Paladije Fusko, rođen u Padovi u obitelji de Negri, učenik Halkokondila. Toliko je bio zadivljen istočnom obalom Jadrana da je napisao djelo *De situ orae Illyrici*. Sedamdesetih i osamdesetih godina 15. stoljeća bio je učitelj u Šibeniku, Trogiru i Zadru, poučavajući gramatiku, retoriku, latinski i grčki. Sprijateljio se sa Šimunom Divnićem, Jakovom Naplavčićem, Petrom Tavelićem, Martinom Šibenčaninom, Jurjem Divnićem, Ambrozom Šibenčaninom i Jurjem Šižgorićem. Njegov učenik iz Šibenika, Ivan Polikarp Severitan, prevodio je Izokratovo djelo o dužnostima vladara s grčkog na talijanski jezik. (*Commentaria in Isocratis moralem philosophiam*)¹⁸ Fuskov trogirski prijatelj, Koriolan Cippico, humanist i vojnik koji je putovao na Levant s prijateljem Petrom Mocenigo, opisao je mnoge slavne grčke spomenike i povijesna mjesta.¹⁹ Paladije Fusko je poučavao njegove sinove Alojzija, Ivana, Jeronima i Petra. Iz Šibenika je pošao za učitelja u Zadar, gdje je djelovao još jedan učitelj grčkog, Nardino della Celina iz Furlanije. Odatle je Fusko otišao u Koper, vrlo poznato središte latinske i grčke pismenosti. Ondje je radio s Petrom Pavlom Vergerijem i poučavao grčki, latinski i retoriku.

Proučavanje grčkog i latinskog jezika i antičke povijesti ostalo je temeljem humanističke učenosti. Učenjaci iz Bizanta, kao i talijanski filhelene, prenosi li su grčki jezik i kulturu svojim dalmatinskim učenicima. To nije išlo lako, s obzirom na to da nije bilo kontinuiteta u znanju grčkog jezika u Dalmaciji. Sa

¹⁷ Konstantin Jireček, »Der ragusanische Dichter Šiško Menčetić (1457-1527).« *Archiv für slavische Philologie* 19 (1896): 35-36; Ivan Božić, »Pojava humanizma u Dubrovniku.« *Istorijski pregled* 1 (1955): 12.

¹⁸ Miroslav Kurelac, »Paladije Fusko - *Paladius Fuscus*. Život i djelo.«, u: Paladije Fusko, *Opis obale Ilirika*. Zagreb: Latina et Graeca, 1990: 25-27; Vladimir Bazala, *Pregled hrvatske znanstvene baštine*. Zagreb: Matica hrvatska, 1978: 142-143.

¹⁹ *De bello Asiatico Coriolani Cippici Cepionis... libri tres. Opera Joannis Cippici nunc iterum impressi*. Venetiis: Apud J. A. Rampazettum, 1594; *De origine et rebus gestis Turcorum libri decem... Adiecimus... de rebus Turcorum adversus Christianos et Christianorum contra illos... gestis diversa opuscula*. Basileae: Per I. Oporinum, 1556; *Petri Mocenici imperatoris gesta*. Venetiis: Bernardus Pictor [Maler], Erhardus Ratdolt et Petrus Loeslein, 1477.

slabljenjem bizantske vlasti nestajao je i jezik. Iz pisma pape Inocenta III. kapitolu crkve svete Stošije u Zadru iz 1198. godine može se zaključiti da su se ondje do toga vremena sačuvali grčka liturgija i jezik.²⁰ U 15. stoljeću dalmatinski su humanisti učili grčki jezik, ispočetka bez pomoći dobrih rječnika i gramatika. Neki su autori tečno govorili grčki, bili su *veri viri plurilingues* i pisali izvanrednu poeziju na latinskom, grčkom i talijanskom. Dubrovački vlastelin Ivan de Gozze bio je jedan od prvih Dubrovčana koji su naučili grčki u 15. stoljeću. Pisao je hrvatskim, latinskim i grčkim jezikom, pa su ga sugrađani zvali trostrukim laureatom. Svoje znanje grčkog koristio je i kao trgovac na Istoku.²¹ U 16. stoljeću bilo je više poznavatelja grčkog među Dubrovčanima: Frano de Luccari, Matej de Babalio i drugi. Prevodili su grčke tekstove i pisali na grčkom.²² Neki, pak, nisu bili osobito vični tom jeziku, pa se u njihovim grčkim radovima mogu naći mnoge greške u akcentuaciji i gramatici. Međutim, koliko god griješili, bili su svjesni da je poznavanje grčke literature i filozofije potrebno učenim ljudima. Primjerice, brojne su greške koje se mogu izbrojiti u grčkim elegijama i epigramima dubrovačkog plemića i pjesnika Dinka de Ragnina, no važnijim mi se čine njegovi prijevodi grčkih pisaca koje je ponudio dubrovačkoj kulturnoj sredini. Slobodni prijevodi Filemona, Menandra, Antipatra Solunskoga, Nikarha, Izidora iz Aega, Leonide Tarentskoga i Platona mladega, Teokrita i drugih, prema nekoj antologiji koja mu je dospjela u ruke, bili su tek skroman, ali za mnoge Dubrovčane značajan kontakt s tim grčkim piscima.²³ Damjan de Benessa, također plemić, napisao je veći broj epigrama i epitafa na grčkom. Prevodio je originalne grčke epigrame i pjesmu Grgura Nazijanca *Eis ten en tais vesteias siopén*.²⁴ Nakon kulturne stagnacije u 17. stoljeću, izazvane osmanskim osvajanjima, 18. stoljeće, vrijeme procvata hrvatskog latinizma, donijelo je i neke izvanredne prijevode s grčkog na latinski jezik. Brno (Bernardus) de Zamagna (1735-1820) je preveo cijelog Hezioda, Teokritove idile, te Odiseju. Rajmond Kunić (1719-1794) preveo je

²⁰ T. Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*: 261; Tadija Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Zagreb: JAZU, sv. 2, 1904: 289-290.

²¹ Darinka Nevenić Grabovac, »Oratio funebris humaniste Ilije Crijevića dubrovačkom pesniku Ivanu (Dživu) Gučetiću.« *Živa antika* 24/1-2 (1974): 344.

²² Mihovil Kombol, *Povijest hrvatske književnosti do preporoda*. Zagreb: Matica hrvatska, 1945: 63; Šime Ljubić, *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*. Wien: Rod. Lechner Libraj del' I. R. Universita; Zara: Battara e Abelich Libraj, 1856: 184.

²³ Franjo Maixner, *Prijevodi Ranjine Dinka iz latinskih i grčkih klasika*. Zagreb, 1884: 3-8, 14-27.

²⁴ Đ. Körbler. »Iz mladih dana: 227-248.

petstotinjak epigrama iz grčke antologije, Teokrita, Ezopa i Kalimaha, a njegov prijevod Ilijade s grčkog na latinski jezik smatra se i danas najboljim postojećim latinskim prijevodom toga spjeva.²⁵

Do sredine 15. stoljeća na Zapadu su otkriveni gotovo svi latinski pisci za koje danas znamo, dok je broj poznatih grčkih tekstova bio neusporedivo manji, zbog toga što su rijetki zapadnjaci znali grčki. Tek nakon pada Carigrada, nakon što su grčki bjegunci počeli dolaziti noseći sa sobom tekstove grčkih i bizantskih pisaca i kada su počeli poučavati grčki jezik, situacija se počela mijenjati. Mnogi Dalmatinci počeli su skupljati grčka djela za svoje biblioteke. U tome se posebno ističu Frano Petris i Ivan Stojković. U 16. stoljeću, filozof Frano Petris (Franciscus Patricius) prikupio je za svoga službovanja na Cipru zbirku od 74 rijetka grčka rukopisa izuzetne vrijednosti. Financijske poteškoće prisilile su ga da proda zbirku kralju Filipu II. za kraljevsku knjižnicu u Escorialu, 1575. godine.²⁶ Među mnogim vrijednim teološkim, filozofskim, povijesnim, pravnim, matematičkim, muzičkim i književnim tekstovima nalazilo se i djelo kardinala Bessariona, *De eucharestia*, s oznakom *unicus*. U privatnim knjižnicama Dubrovčana nalazili su se barem poneki izvorni grčki tekstovi, na primjer, djela Homera, Herodota i Hezioda.²⁷

Narasli interes za grčku kulturu i djelovanje učenih Grka i filheleni urodili su boljim poznavanjem grčke kulture u cjelini. Dalmacija nije bila "drugi Bizant", kako je kardinal Bessarion nazvao Veneciju, no grčka kultura je ondje bila na visokoj cijeni. Postojala je svijest da je Grčka izvoriste zapadne kulture, pa je *graecomania* zahvatila i Dalmatince. Ljudi koji su znali grčki bili su vrlo cijenjeni i smatrani dobro obrazovanima. S vremenom se razina poznavanja grčkog poboljšavala, pa su se neki autori mogli mjeriti i sa svojim grčkim učiteljima.

²⁵ *Homeri Odyssea Latinis versibus expressa a B. Zamagna*. Senis: Excudebant fratres Pazzinii Carlii, 1777; *Hesiodi Ascræi Opera omnia. Latinis versibus expressa atque illustrata a Bernardo Zamagna Ragusino*. Parma: Ex Regio Parmensi Typographio (Giambattista Bodoni): 1785.; *Theocriti Idyllia et epigrammata Latine conversa a Raymundo Cunichio Ragusino*. Parmae: Ex Regio typographeo, 1799; *Raymundi Cunichii Ragusini Epigrammata, nunc primum in lucem edita*. Ragusii: Raffaele Radeglia, 1827; *Homeri Ilias Latinis versibus expressa a Raymundo Cunichio Ragusino*. Romae: Excudebat Joannes Zempel, 1776.

²⁶ Vesna Cvjetković Kurelec, »Zbirka grčkih rukopisa Frane Petrića.« *Filozofska istraživanja* 72-73, 19 (1999), 1-2: 23-25; Ista, »The Collection of Greek Manuscripts of Frane Petrić.« *Synthesis philosophica* 27-28, 1-2 (1999): 3-18; Maria Mucillo, »La biblioteca greca di Francesco Patrizi.« *Bibliothecae selectae da Cusano a Leopardi*, a cura di Eugenio Canone. Firenze: Leo S. Olschki, 1993: 73-118.

²⁷ I. Božić, »Pojava humanizma u Dubrovniku.«: 13.

Bessarion i njegove ideje u hrvatskom srednjovjekovlju

U godinama “sumraka Bizanta” (Ivan Đurić), pregažena usponom novog, vjerski i civilizacijski drugačijeg Osmanskog Carstva, hrvatske zemlje našle su se na granici tih svjetova, kao brana Europe. Kardinal Bessarion,²⁸ u želji za kršćanskim jedinstvom u otporu prema toj sili i očuvanju staroga svijeta, upravio je oči prema Hrvatskoj. Bio je dobro upoznat sa stanjem na hrvatskom prostoru i pokušajima ugarskih kraljeva i hrvatskih velikaša da privremeno zaustave i uspore sultana Mehmeda II. Sve je to uvjetovalo Bessarionove česte veze s hrvatskim krajevima i pojedincima. Sredinom stoljeća, kardinal je bio komendator splitskog benediktinskog samostana svetog Stjepana pod Borovima. Bratovštini sv. Jurja i Tripuna, hrvatskih iseljenika u Veneciju, poznatij kao *Scuola degli Schiavoni* ili *Scuola Dalmata*, podijelio je 1464. pravo oprosta na blagdane njezinih zaštitnika i druge velike blagdane, suosjećajući s tim ljudima koji su napustili svoju domovinu zbog ratnih prilika.²⁹ Osobito je bio povezan s dalmatinskim franjevcima. Preporučio je da se šest dubrovačkih opservantskih samostana odcijepi od bosansko-dalmatinske vikarije i da se podvrgnu generalnom vikaru opservanata.³⁰ Duvanjskog biskupa Nikolu, pripadnika reda Male braće, imenovao je 1463. povjerenikom za propovijedanje križarskog rata. Nikola je dobro poznao balkanske prilike, i sâm je iskusio posljedice osmanlijske vlasti, pa je kardinal očekivao da će njegova riječ biti uvjerljivija vjernicima Zapada.³¹

Kardinalove ideje o vjerskom jedinstvu Latina i Grka i o križarskoj vojni protiv Turaka imale su zagovornike i u hrvatskim zemljama. Među njima ističu se trojica, od kojih je jedan na tom putu prethodio kardinalu Bessarionu, drugi je bio njegov učenik i prijatelj, a treći je nastavio borbu za iste ideje i onda kada je kardinal rezignirao i umro. Bili su to Ivan Stojković, Juraj Dragišić i Ivan Vitez od Sredne. Sva su trojica, kao i kardinal, bili eruditi, zaljubljenici

²⁸ Joannis Bessarion, (Trebizond, o. 1403, Ravenna, 1472.) bizantski učenjak i crkveni velikodostojnik, jedan od vodećih ljudi na unijatskom koncilu u Ferrari/Firenci, od 1439. kardinal katoličke crkve. *Il Cardinale Bessarione nel V centenario della morte (1472-1972): conferenze di studio 7-18 nov. 1972 tenute nella Sala dell'Immacolata del convento dei SS. XII Apostoli in Roma*. Roma: Convento dei SS.XII Apostoli, 1974; *Bessarione e l'umanesimo: catalogo della mostra*. A cura di Gianfranco Fiaccadori. Napoli: Vivarium, 1994.

²⁹ Lovorka Čoralčić, »Kardinal Bessarion i Hrvati.« *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 40 (1998): 146, 152-153.

³⁰ Ante Dračević, »Braća reda Male braće « dubrovački nadbiskupi.«, u: *Samostan Male braće u Dubrovniku*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost; Dubrovnik: Samostan Male braće, 1985: 78.

³¹ L. Čoralčić, »Kardinal Bessarion i Hrvati.«: 148-150.

knjige, od kojih ih je tijekom čitavog života odvlačila stvarnost njihova turbulentnog vremena. U tom prijelomnom razdoblju svjetske povijesti, razdoblju duhovne i moralne krize, ovi su humanisti odgovarali izazovu s mačem u jednoj, a knjigom u drugoj ruci.

Dominikanac iz Dubrovnika, pariški profesor Ivan Stojković, u svojim predavanjima, predstavkama i govorima naglašava potrebu obnove i uspostave jedinstva zapadne ekumene u cilju sjedinjenja s kršćanima Istoka. Bio je duboko uvjeren da se samo jedinstvena Europa može uspješno suprotstaviti prodoru Islama i od osmanske okupacije osloboditi balkanske i istočnoeuropske kršćanske narode i zemlje.³² U govoru održanom u Parizu 7. prosinca 1422. izrekao je potrebu ujedinjenja s Grcima preko ekumenskog koncila.³³ Prilikom otvorenja sinoda u Paviji 23. travnja 1423., u govoru "Bit će jedno stado i jedan pastir" (*Fiet unum ovile et unus pastor*, Iv. 10, 16) inzistira na potrebi crkvenog jedinstva, a 31. listopada 1423. u Sieni obrazlaže ideju o ujedinjenju europskih nacija i obnovi crkvenih struktura, čak i po cijenu ukidanja Papinske Države. Naglašava da je kršćanstvo podijeljeno ne samo krivovjerenjem, nego i međukršćanskim ratovima, pa je opseg kršćanskog prostora iz dana u dan sve manji. Podsjetio je da podvojenost kršćanskoga Zapada počinje od glave, tj. od pape, te da se kriza i raskol mogu prevladati samo općim crkvenim saborom.³⁴ Kao izaslanik baselskog sabora u Carigradu, zdušno je posredovao u pregovorima o jedinstvu Crkava.³⁵ Po dolasku u Carigrad 24. rujna 1435., stekao je povjerenje cara Ivana VIII. Paleologa i ekumenskog patrijarha Josipa II, s kojim je održao misu po grčkom obredu. Car je oduševljeno prihvatio njegovu ideju o zajedničkom velikom skupu zapadnoeuropskih naroda i država s Grcima, Bugarima, Srbima i stanovnicima Vlaške, uvjeren da bi mogući dogovor kršćanskih zemalja odgodio pad Carigrada koji se na Zapadu smatrao neminovnim. Sam Stojković javlja 10. ožujka 1436. u Basel da "ako prestanu razgovori s Grcima i Zapad prekine svako nastojanje oko jedinstva s istočnim

³² Franjo Šanjek, »Ivan Stojković Dubrovčanin (1392/95-1443.) diplomat i pobornik europskih integracija.« *Zbornik Diplomatske akademije* 4/2 (1999): 131-141.

³³ Yves Congar, »La place de Jean de Raguse dans l'histoire de l'ecclésiologie.«, u: *Misao i djelo Ivana Stojkovića: (1390/95. - 1443.)*; zbornik radova s međunarodnog simpozija u Dubrovniku, 26. - 28. svibnja 1983, ur. Franjo Šanjek. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1986: 275.

³⁴ Stojkovićeve govore *Ini consilium, coge consilium, Fiet unum ovile et unus pastor* i *Reformabit corpus humilitatis nostrae* objavio je W. Brandmüller. *Das Konzil von Pavia-Siena*, vol. II. Münster: Aschendorff 1974: 89-190 (2. izdanje Paderborn: Ferdinand Schöningh. 2002.).

³⁵ Petar Vrankić, »Johannes von Ragusa im Ringen um die Teilnahme der Griechen am Basler Konzil.« *Annuaire Historiae Conciliorum* 27/28 (1995-1996): 463-486.

crkvama, Carigrad će pasti u turske ruke, a poslije toga valja očekivati da će ugarsko kraljevstvo biti opustošeno mnogo nemilosrdnije negoli prethodne godine.”³⁶ Boravak u Carigradu osvijestio je u Stojkoviću spoznaju da se *christianitas* rastače izvana i iznutra. Nakon toga se s još većom upornošću borio za autoritet koji će ujediniti kršćanstvo, a taj je autoritet vidio u koncilu. U njegovim je očima koncil predstavljao čitavu Crkvu, zbog čega bi mu se i papa morao podrediti. On kaže da se svijet nada ujedinjenju, ali je sadašnji papa Eugen IV. daleko od toga da to može učiniti, on je smetnja ujedinjenju, on koji...*ecclesiam matrem dividit et dilacerat variisque oppresionibus, quantum potest, opprimit et conculcat*. Na Stojkovićevo inzistiranje car šalje svoga ambasadora, Andronika Kantakuzena, srpskom despotu Đurđu Brankoviću, ali ovaj odgovara: “Susjed sam Latina i s njima održavam mnogostruke odnose. Budući da sam s njima često razgovarao, dobro su mi poznati njihov govor, raspoloženje i običaji. Upravo jer ih dobro poznajem, ne smatram neophodnim poslati na sabor makar i jednog poslanika.”³⁷ Stojkovićeve carigradske pregovore osujetio je sukob između koncilijarista i pape. Naime, papa Eugen IV. poslao je u Carigrad svoje poslanstvo s krivotvorenim vjerodajnicama bazelskog sabora, pa je u Carigradu došlo do otvorenog sukoba dviju delegacija. Car Ivan VIII. ipak se odazvao papinu pozivu u Firencu, jer se od njega nadao pomoći svome umirućem Carstvu.

Na saboru u Firenci dva su svijeta tražila jedinstvo, ali je raskol bio predug. Jaz između Istoka i Zapada, započet utemeljenjem Carigrada, produbilo je razdvajanje Crkava 1054. Ideja o jedinstvu Istoka i Zapada ostala je živjeti tijekom čitavog srednjega vijeka, no stvarnost ih je sve više udaljavala i gomilala predrasude. Jedinstvo nije moglo biti dosegnuto zbog temeljnog nerazumijevanja iz kojeg je proizlazila netrpeljivost. Malo je Grka zaboravilo i oprostilo pljačkanje Carigrada 1204. i osvajanje velikog dijela Grčke i Egeja. A Latini nisu razumijevali Bizantince sa čudnim bradama i nekatoličkim oblikom kršćanstva. Bizant su smatrali Istokom, od kojega su mogli prihvatiti samo učenjake pristigle na Zapad. Za njih je Europa bila samo latinska, ne grčka.

³⁶ Franjo Šanjek, »Le christianisme dans les Balkans au temps de Jean de Raguse.«, u: *L'Eglise et le peuple chrétien dans les pays de l'Europe du Centre-Est et du Nord (XIVe - Xve siècles)*. Rim, 1989: 292-293; Y. Congar, »La place de Jean de Raguse«: 275-276.

³⁷ Vitalien Laurent, *Les "Mémoires" du Grand Ecclésiarque de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438-1439)*. Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 1971: 599; F. Šanjek, »Le christianisme: 294; Augustin Pavlović, »Katolici i pravoslavlani u našim krajevima prema grčkim vrelima iz 15. stoljeća.« *Croatica Christiana periodica* 14/25 (1990): 106-107.

U takvim okolnostima, Grci su još jedino u pravoslavlju vidjeli očuvanje tradicije svoga Carstva, pa su nužno bili protivnici unije.³⁸ Zapad je nakon 1054. izgubio smisao za saborsko zajedništvo, koje se temeljilo na jedinstvu Istočne i Zapadne crkve u zajedništvu rimskoga pape i istočnih patrijarha. Zbog toga ni Stojkovićev koncilijarizam nije mogao proći. Renesansni pape više su se oslanjali na svoju državu nego na sabor kao utjelovljenje crkvene kolegijalnosti, pa umjesto željene reforme, dolazi do još jednog loma, reformacije. O krah u pokušaja sjedinjenja kršćanstva sa žaljenjem je prozoborio i dubrovački povjesničar Ludovik Crijević Tuberon, početkom 16. stoljeća: "katolici i pravoslavci bilo zbog vlastite ludosti ili zbog nekakve sržbe Božje prema kršćanskom svijetu, jedni druge smatraju bezbožnicima i bogohulnicima koje zbog raskolništva treba izopćiti, premda obje Crkve, ako se zanemari pogubno nadmudrivanje riječima, jednako razmišljaju o Bogu, razlikujući se tek crkvenim obredom, a ne vjerom. Jer tko bi mogao zaniijekati da Grčka Crkva nije, jednako kao i Rimaska, iznjedrila Bogu premile muževe, koje su crkveni oci prozvali svecima, a čije rodendane kršćani rimskog obreda ne bi zasigurno slavili da se kršćani grčkog obreda razlikuju od njih u vjeri."³⁹ Diplomatska akcija, izazvana ugroženošću od Turaka, nije mogla sjediniti ono što su stoljeća razdvajala.⁴⁰ Jedinstvo kultura ostvareno je jedino u krugovima humanista - oni su dočekali izbjeglice iz Carigrada, željni upoznati znanja i tajne Istoka, *orientale lumen*.

S Jurjem Dragišićem Bessariona je povezivala sklonost franjevcima opservantima, težnja za kršćanskim jedinstvom i oslobođenjem od turske opasnosti i

³⁸ I. Đurić, *Sumrak Vizantije*: 8; John Hale, *The Civilization of Europe in the Renaissance*. New York: Atheneum, 1994: 39; Jacques Le Goff, *Il cielo sceso in terra. Le radici medievali dell'Europa*. Fare l'Europa, ed. J. Le Goff. Roma-Bari: Laterza, 2004: 7-13; Peter Linehan, Janet L. Nelson, »Introduction.«, u: *The Medieval World*, eds. Peter Linehan, Janet L. Nelson. London - New York: Routledge, 2003: 1-13.

³⁹ ...*alteri alteros sive mentis insania, sive nescio qua Dei in Christianum nomen ira numero impiorum ac sceleratorum habent, schismaticos et sacris arcendos putant, quamquam utraque Ecclesia, modo absit verborum perniosa contentio, idem de Deo sentiat, ceremoniis tantum, non autem religione, altera ab altera differens. Quis enim neget Graecam Ecclesiam, aequae ac Romanam, viros Deo acceptissimos et inter divos a sanctis patribus relatos tulisse, quorum quidem natales dies Romani nequaquam celebrarent, si Graeci religione a Romanis dissentirent. Ludovici Tuberonis Dalmatae Abbatis Commentarii de temporibus suis. Praefationem conscripsit, textum Latinum digessit et apparatus critico notisque instruxit Vlado Rezar. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2001: 277 (f. 332).*

⁴⁰ Ivica Tomljenović, »Dubrovčanin Ivan Stojković (1390/95-1443) borac za jedinstvo Zapada i zbližavanje s Istokom.« *Croatica christiana periodica* 6/9 (1982): 8; Franjo Šanjek, »Ivan Stojković Dubrovčanin (1392/95-1443.) diplomat i pobornik europskih integracija.« *Zbornik Diplomatske akademije* 4/2 (1999): 136-138.

neoplatonizam. Franjevac iz Srebrenice u Bosni, preko brojnih dalmatinskih i talijanskih gradova zatekao se u Rimu, gdje je upoznao kardinala Bessariona u samostanu Dodici Apostoli. Ondje je postao kardinalovim štićenikom i prijateljem. U obranu svoga zaštitnika od optužbi Jurja iz Trapezunta napisao je djelo *Defensorium Bessarioni*. Ovaj je tekst nažalost izgubljen u Engleskoj, ali ga Dragišić spominje u svome djelu *De natura angelica* ili *De natura caelestium spiritum quos angelos vocamus (Florentiae 1489)*. Ondje je zabilježio i to da je Bessarion njegov *pater and protector et eruditione humanarum divinarumque rerum precipuus fautor*, njegov otac, zaštitnik i glavni poticatelj u spoznavanju ljudskih i božanskih stvari. Iskazao je svoju bliskost sa grčkim kardinalom posvećujući mu spis *De libertate et immutabilitate Dei*. (Urbino 1471.), koji se danas nalazi u Vatikanskoj knjižnici. Te je godine svjedočio raspravi između kardinala Bessariona i kardinala Francesca della Rovere (kasnijeg pape Sixta IV.), koju je zabilježio u spomenutom spisu.⁴¹ Isprva član Bessarionove akademije, kasnije je u Firenzi bio istaknutim članom platonovske akademije Gemista Plethona.⁴² Kardinal Bessarion nadjenao je Dragišiću njegov poznati latinski nadimak - *Benignus*, sudeći tako o njegovoj naravi. Kao i njegov učitelj, Dragišić je tijekom čitavog svog života bio vjeran ideji jedinstva kršćanske Europe. Kao i on, bio je pomirljiv, svjestan nužnosti tolerancije među narodima i zbog toga blizak ideji unije Crkava.⁴³

Ivan Vitez od Sredne (1405/8-1472), zvan *Lux Pannoniae*, Hrvat iz Slavonije, kancelar kralja Sigismunda, odgajatelj kralja Matije Korvina, ostrogonski nadbiskup, od 1465. *primas Hungariae*, intelektualac bez premca, pisac vrsnoga stila, upravljao je svoje djelovanje prema idealu *virtus et honor*.⁴⁴ Nakon bitke kod Varne 1444., pisao je papi Eugenu IV. i sa žaljenjem progovorio o neslozi kršćanskih država i izostanku zajedničkog angažmana europskih sila.⁴⁵

⁴¹ Ivica Martinović, »Humanist, filozof i teolog Juraj Dragišić.« *Dubrovnik* 4 (1995): 214-215.

⁴² Žarko Dadić, *Egzaktne znanosti hrvatskoga srednjovjekovlja*. Zagreb: Globus, 1991: 164.

⁴³ L. Čoralić, »Kardinal Bessarion i Hrvati.«: 151-152; Stjepan Zimmermann, »Juraj Dragišić (Georgius Benignus de Salviatis) kao filozof humanizma.« *Rad JAZU* 227 (1923): 59-79.

⁴⁴ Miroslav Kurelac, »Hrvatski humanisti rane renesanse.« *Croatica christiana periodica* 11/19 (1987): 98-104.

⁴⁵ *Ioannis de Zredna, cancellariae regis Hungariae olim prothonotarii Epistolae in diversis negotiis statum publicum regni Hungariae concernantibus, ab anno Christi MCDXLV usque ad annum MCDLI etc. Per Paulum Iwanich, dioeceseos Zagrabiensis presbyterum, altaris s. Pauli in ecclesia Waradiensis rectorem et cancellariae regiae olim notarium etc.* Ed. Johannes Georg Schwandtner, *Scriptores rerum Hungaricarum, Dalmaticarum, Croaticarum et Sclavonicarum veteres ac genuini*. Vol. II. Vindobonae: Impensis Ioannis Pauli Kraus, bibliopolae Vindobonensis: 1746: 3-106; Olga Perić, »Zbirka pisama Ivana Viteza od Sredne.« *Živa antika* 29/1 (1979): 99-111.

Ujesen 1448. piše Nikoli V., u ime Hunyadija, o nasilju turskog oružja koje je pokorilo Grčku, Makedoniju, Bugarsku, Albaniju i druge zemlje. Prodrlo je gotovo do samog srca Europe i učvrstilo se na rubovima ugarskog kraljevstva, te postalo "privatna briga Ugarske i Hrvatske". Kršćanske su snage sapete neslogom, stoga on moli papu da podupre njegov vojni pohod. Od brojnih protuturskih Vitezovih govora ističe se onaj održan u Bečkom Novom Mjestu 1457., pred carem Friedrichom III., u kojem je upozorio na opasnost koja prijete cijeloj Europi. Upozorava na ratom i turskim osvajanjima pregaženu i uništenu kulturnu i crkvenu baštinu, te oplakuje propast Bizanta, Istočnog Carstva, i Istočne, pravoslavne Crkve; "Istočno je carstvo na veliku sramotu kršćana srušeno. Istočna Crkva, nekoć temelj naše vjere živi u žalosnom sužanjstvu. Hramovi su obeščaćeni. Svete tajne su oskvrnjene." *Oriente imperium abolim infesta diurnitate oppugnatum hostili tandem mole, sociorum desidia et omnium Christianorum gravi infamia subversum est, ac tetri hostis calcaneo proculcatum. Orientalis ecclesia, precipua olim fidei nostrae basis, in depressionem acta, captive religionis condicionem deplorat. Templum civitatis regie quod manebat adhuc ab omni prava contagione intactum et a maioribus nostris captivis perduraverat asyllum, omni dedecore prophanatum, omni imundicia pollutu cognovimus. Quid de caeteris templis, quid de clero, quid de salutaribus ecclesiae sacramentis - que vasa quedam graciaram confitemur - quid denique de violata sanctorum reverencia dignum pietate referam? Heu pietas, heu prisca fides! Ubi Christiana compassio, ubi gratitudo debita Nempe Grecia in amaritudine degit, occupatque memoriam eius tristis recordacio felicitatis sue: ex libertate in servitutum redacta est, imperatrix imperia patitur, nec minus eam dominii pudet, quam servitutis.. Nunc itaque ipsa Grecia, et cum ea omnes pariter afflicti vos appellant, vos interpellant, vos deprecantur, ut assistatis, et - si ausim dicere - Deum contestantur, si non assisteretis.*⁴⁶

Ivan Vitez osobno je sudjelovao u bici za Beograd 1456., uz Ivana Kapistrana i Jánoša Hunyadija. Kao i kardinal Bessarion, zalagao se za ofenzivni rat protiv Osmanlija i jedinstvo kršćana. Zalagao se za savez europskih kršćanskih država protivan samovolji pojedinih vladara, svjestan da bi jedino takav savez

⁴⁶ Ioannis Vitez de Zredna ep. Varadiensis in Hungaria, *Orationes in causa expeditionis contra Turcas habitate item Aeneas Sylvii Epistolae ad eundem exaratae 1453-1457*, ed. Vilmos Fraknói, Budapestini: Bacsben: Holzhausen Adolf, 1878, 13-22; Iván Boronkai, *Iohannes Vitez de Zredna opera quae supersunt*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980: 259-261; Vilmos Fraknói, *Vitéz János esztergomi érsek élete* [Život Ivana Viteza, ostrogonskog nadbiskupa], Budapest: Kiadja a Szent-István-Tórsulat, 1879: 121-122; Miroslav Kurelac, »Hrvatski protuturski pisci XV. stoljeća.« *Rasprave iz hrvatske kulturne prošlosti* 1 (1998): 81.

omogućio učinkovitu obranu Europe od Osmanlija.⁴⁷ Vitezov nećak, Janus Pannonius, učio je grčki od Chrysolorasova učenika Guarina Guarinija iz Verone.⁴⁸ Taj izvanredni latinist napisao je žalopojku europskim zemljama, u kojoj ih pita nije li ih stid što je njihova "majka Grčka od vladarice postala ropkinjom". Govori o europskim zemljama koje spavaju, ne mare ili se bave svojim stvarima, dok je jedino Ugarska vjerna baštini i vjeri.⁴⁹ Toj je borbi predao svega sebe i ona ga je odvlačila od predavanja humanističkim slastima, baš kao i kardinala Bessariona. Obojica su uzaludno nastojali uvjeriti europske vladare u očajan položaj jugoistoka Europe - nitko nije pružio pomoć.

Spomenuti ljudi nisu samo dijelili političke poglede kardinala Bessariona, nego su bili i vrsni znalci grčke kulture. Za Stojkovićeve boravke u Carigradu za njega su radila dva profesionalna prepisivača, Grk Doukas za grčke i Poljak Klement iz Wislice za latinske rukopise. Pokazivao je interes za izvorne islamske tekstove, pa se u njegovoj zbirci našao i prijevod Kur'ana, te nekoliko grčkih i latinskih tekstova o islamu. Te su tekstove 1142. i 1143. s arapskoga na latinski preveli Herman Dalmatin i njegov prijatelj Robert od Kettona.⁵⁰ Stojkoviću dugujemo apologetske spise *Adhortatio* i *Oratio ad Graecos*, Atenagorinu Apologiju i poslanicu *Ad Diognetum*, koje je humanist Johannes Reuchlin uzeo na posudbu iz njegove ostavštine. Otkupio je i kodeks Atenagorinih i Pseudo Justinovih tekstova, koje je student grčkog, Tommaso d'Arezzo, slučajno našao na carigradskoj tržnici. Tako je kodeks, umjesto da završi u fišekima za ribe, krenuo put Zapada i preživio sve do 1870. godine, kada je nestao u požaru biblioteke u Strasbourgu za prusko-francuskog rata. Rukopisi koje je Stojković donio iz Carigrada poslužili su za mnoga zapadnjačka izdanja. Erazmo je na temelju njih priredio kritičko izdanje Novoga Zavjeta. Njegovom je zaslugom 1553. priređena i *editio princeps* Ptolomejeve *Geografije* na temelju grčkog predloška, koji je za Stojkovića prepisao Grk Doukas. U Stojkovićevim putnim kovčezima našla se i Strabonova *Geografija*, Pseudo Plutarhov spis *O rijekama i planinama*, Hermogenov spis *O retorici*, Platonov *Phedrus*, grčka

⁴⁷ Borislav Grgin, *Počeci rasapa: kralj Matijaš Korvin i srednjovjekovna Hrvatska*. Zagreb: Ibis grafika; Zavod za hrvatsku povijest, 2002: 47.

⁴⁸ Miroslav Kurelac, »Paladije Fusko - Paladius Fuscus.«, u: Paladije Fusko, *Opis obale Ilirika*. Zagreb: Latina et Graeca, 1990: 5-76: 6-8.

⁴⁹ Ivan Česmički - Janus Pannonius, *Pjesme i epigrami*, prev. Nikola Šop, Zagreb: JAZU, 1951: 41-43.

⁵⁰ Franjo Šanjek, »Herman le Dalmate et la connaissance de l'islam dans l'occident médiéval.« *Revue d'histoire ecclésiastique* 88/2 (1993): 499.

gramatika i druga vrijedna djela.⁵¹ Svoju biblioteku, u kojoj je bilo mnogo grčkih rukopisa, oporučno je ostavio bazelskim dominikancima, 1443. godine.⁵²

Ivan Vitez također je ustanovio značajnu humanističku biblioteku. Na svom renesansnom nadbiskupskom dvoru, prvo u Varadinu, a potom u Ostrogonu, okupio je učenjake koji su izučavali književnost, povijest, matematiku, medicinu, a posebno astronomiju. Ondje su bili njegov učitelj i prijatelj Petar Pavao Vergerije, zatim Filip Podocatherus, Martin Bylicza, Martin Krol iz Žrnovice, Grgur Sanočki, Nikola Lassocki, Ivan de Dominis, Ivan Argyropoulos, Georg Peuerbach, Johan Müller - Regiomontanus, Dubrovčanin Ivan Gazulus i Enea Silvio Piccolomini. Ivan Argyropulos ondje je prevodio Aristotelovo djelo *De coelo* na latinski i posvetio ga Ivanu Vitezu riječima: *Si res praeclararum viris insignibus probitate sunt offerende cuinam potius hoc opus alii, pater optime, quam excellentia rerum de quibus extrucum est in nobilitatis culmine collocatum est, contendendereque cum primis, si qua sint gradum hunc consecuta, videtur. Est enim auctor quidem Aristoteles ille divinus, res vero mundus ac universum ipsum omni cum suppellectili sua. Quo quid natura praestabilis excogitari fingique potest, et te, pater, praestabilissimum hominem esse perfectumque celeberrima fama nostras ad iam aures detulit.... Accipe igitur hosce libros, sapientissime pater, in Romanam e Graeca linguam a nobis nuper tua, vir optime, causa tuoque nomine versos, et perlege felix.*⁵³ Sam Vitez prevodio je Ptolomeja s grčkog (*Magnae Compositionis libri*), a njegov nećak Janus prevodio je Plutarha i Demostena, te strastveno prikupljao grčke rukopise u Italiji. Njihovu izvanrednu knjižnicu kasnije je ukrao kralj Matija Korvin.⁵⁴ Vespasiano Bisticci pohvalio je Viteza, u djelu *Vite di uomini illustri*, kao nadbiskupa slavenskoga roda, vičnog slobodnim vještinama i velikog teologa, vrlo i savjesna čovjeka. Spomenuo je i njegovu prelijepu knjižnicu, bogatu knjigama prikupljenima u Italiji i drugdje, za koju nije štedio nikakva troška niti truda. Uz to, svojim je pohvalnim ponašanjem, učenošću i cijelim životom bio na dobru glasu u čitavom kraljevstvu, u Italiju, a osobito u Rimu.⁵⁵

⁵¹ F. Šanjek. »Ivan Stojković Dubrovčanin: 138-139.

⁵² André Vernet, »Les manuscrits grecs de Jean de Raguse.« *Basler Zeitschrift* 61 (1961): 76.

⁵³ Jenő Abel, *Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon (Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia)*. Budapest: Kiadja a Magyar Tud. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala. 1880: 170-171.

⁵⁴ Miroslav Kurelac, »Kulturna i znanstvena djelatnost Ivana Viteza od Sredne.« *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU* 12 (1982): 21-27.

⁵⁵ J. Abel, *Adalékok a humanizmus: 221-222*.

Bogatom životopisu kardinala grčkog podrijetla pripada i odsječak povezanosti s Hrvatima i hrvatskim prostorom. Hrvati su kardinala Bessariona pamtili kao prijatelja, onoga koji je razumio njihovu nevolju, jer ju je i sam iskusio. Sva tragika njegovih neumornih nastojanja za spašavanjem grčkog svijeta kakvog je poznao ogleda se u slomu njegovih planova u Anconi, 1464. godine, kada je s papom, duždem i križarskom vojskom trebao zaploviti prema Dubrovniku i odatle krenuti u oslobađanje Carstva. U dubrovačkom arhivu još se čuva detaljni plan priprema za svečani doček pape, kardinala, dužda i križarske vojske.⁵⁶ Njegova se plemenita glava našla iskllesana na apsidi šibenske katedrale, među 71 glavom znamenitih ljudi toga vremena koje je izradio slavni majstor Juraj Dalmatinac. Njegov se lik, jedan od najmarkantnijih, nalazi uz lik bizantskog cara Ivana VIII. Paleologa, njegova suborca na istom cilju.⁵⁷ Prijateljstvom s njime, ti znameniti Hrvati prihvaćali su i upoznivali grčku tradiciju, a kardinal Bessarion je i kroz ta prijateljstva postajao dijelom Zapada.

⁵⁶ *Acta Consilii Rogatorum*, sv. 12: 169; sv. 18: 35, 53', 56-59, 63, 89; *Acta Consilii Maioris*, sv. 12: 169; *Acta Consilii Minoris*, sv. 16: 142-142'; Vicko Lisičar, »Program dubrovačkog Senata za doček pape Pija II (1464).« *Croatia sacra* 3 (1933): 97-109; Z. Janeković Römer, *Okvir slobode: 320-322; Ista*, »Public rituals in the political discourse of Humanist Dubrovnik.« *Dubrovnik Annals* 6 (2002): 39-42.

⁵⁷ Ivana Prijatelj Pavičić, »Pokušaj identifikacije pojedinih glava Jurja Dalmatinca na šibenskoj katedrali.« *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 18 (1994): 7-22.

ON THE INFLUENCE OF BYZANTINE CULTURE ON RENAISSANCE DUBROVNIK AND DALMATIA

ZDENKA JANEKOVIĆ

Summary

The influence of Byzantine culture in medieval Dalmatia was neither sporadic nor isolated, but deeply rooted in its past. It was in Dubrovnik more than anywhere else in Dalmatia that the blending of the medieval East and West took place. Dubrovnik was an exclusively Catholic city, hostile to Orthodoxy yet open to the spiritual currents from the Byzantium. Greek scholars who fled from Constantinople after its fall—via Dalmatia and Dubrovnik—to Italy spread knowledge of Greek language and learning. Many Greeks and philhellenes who arrived in the towns of the eastern Adriatic coast contributed to the flourishing of humanism in Dalmatia, and Dubrovnik thus witnessed Xenophon and Gian Mario Philelpho, Demetrius Chakokondylos and others. Under their influence the humanists of Dalmatia and Dubrovnik took special interest in Greek by collecting Greek works and manuscripts for their libraries, the largest collections being those of Frano Petrić (Franciscus Patricius) and Ivan Stojković (John of Ragusa). This new enchantment with Greek culture resulted in a few remarkable contributions to European culture, such as Kunić's translation of Iliad or Zamagna's translation of Odyssey into Latin.

Special attention is devoted to Cardinal Bessarion or rather to his ideas on the union between the Western and Eastern Churches and their influence in the Croatian lands. The latter proved fertile ground for Bessarion's ideas on the union and on the crusade against the Turks. Among the most fervid supporters were Ivan Stojković, who had anticipated cardinal's ideas, Juraj Dragišić (Georgius Benignus de Salviatis), Bessarion's student and friend, and Ivan Vitez of Sredna (John Vitez of Sredna), who persisted on the cause long after Bessarion's resignation and death.